

Құралай КҮДЕРИНОВА,

*А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
докторанты, филология ғылымдарының кандидаты.*

1929 ЖЫЛҒЫ ЛАТЫН ЖАЗУЫ

және оған енгізілген өзгерістер

1929 жылы 2-4 маусым аралығында Қызылордада ғылыми орфографиялық конференция өтеді. Конференцияның бас баяндамашысы Т.Шонанұлы болады. Конференцияға Е.Омаров, Юдахин, Вундцетель, Байділдин, Қ.Кемеңгерұлы, Әлібаев, Байманов, Тоқтыбаев, Е.Д.Поливанов, Қ.Жұбанов қатынасып, қызу пікірталас болады. Енді біз бұл конференция туралы әдебиеттерде, оқулықтарда мәлімет көп болмағандықтан отырыста көтерілген негізгі деген мәселелерге тезис ретінде шолу жасап өтеміз.

А.Байтұрсынұлының әліпбиі ресми түрде тек 1924 жылы қабылданғанымен, бұл графиканы 1913 ж. Стамбулда өткен кеңесте түрік, араб, иран жазуының бәрі үлгі етуге пәтуаласқанмен (1), К.Жұбанов: «Мұнан бас тартып латын алфавитін қабылдауымызға ұйтқы болған Қазақстан емес, Бүкілодақтық орталық жана Алфавит комитеті ғылыми кеңесінің қысымы... Бұл жүйе қазақ тілінің ерекшелігіне әбден лайықты (тегінде жалғыз қазаққа ғана тән деп қарауға болмайды), қазіргі алған жана әліпбиімізге де өте қолайлы, өйткені араб жазуын таңбалау табиғатына мұның еш қатысы жоқ және дәл сондай-ақ алфавит біткенге бірдей үйлесімді» дегенмен (2, 22), бәрінен бұрын профессор Е.Д.Поливановтың Байтұрсын әліпбиіне берген: «Эту последнюю форму, которую приняла казак-киргизская графика в 1924 году, я во всяком случае считаю уже не нуждающейся в исправлениях и представляющей последний шаг в историческом формировании национальной графики, которм с полным правом могут гордиться киргизские деятели просвещения — создатели реформы, как крупным культурным завоеванием» (3) деген бағасына карамастан, 1926 жылы 26 ақпан мен 5 наурыз аралығында Бакуде өткен түркологиялық съезінен кейін 6 наурызда қазақ жазуын латын графикасына көшіруді қолға алу тапсырылады (4, 54).

1927 жылы (24.04) Мәскеуде өткен қазақстандық студенттердің жалпы жиналысында жасаған баяндамасында Н.Төрекұлов жазуды ауыстыруға әлі ерте, оған он жыл керек дейді (5, 55).

Бірақ 27-28 жылдары «Еңбекші қазақ», «Лениншіл жас», «Тілші» газеттерінде жана латын әліппесінің жобасы, сол графикамен басылған тақырыптар жарияланып тұрды. Ең алғашқы латын әліпбиінің жобасында 24 әріп, 1 дәйекше болды. Олар: а, b, c, d, e, h, g, j, i, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, y, z және ' (Тілші, 17.09.27). Мұндағы қ - <ғ>, у - <u>-<i> фонемаларын таңбалады. Кейінгі жоба (Лениншіл жас, 30.11.28) <ғ> - q, <ы>, <i> - ь етіп берді. Z - таңбасы сызықсыз жазылып, дәйекше ^ - деген таңбамен ауыстырылатын болды. Енді осы арада қазақ тілінің түпкілікті жазуы болады деген графикамызды латын жазуына ауыстыруға түрткі болған І-бүкілодақтық түркітанушылар құрылтайы туралы сөз қозғай өткеніміз орынды болар. Өйткені съезде барша түркі халқының 600-ден астам зиялылары, Юдахин, Н.Ф.Яковлев, А.Н.Самойлович, В.В.Бартольд, Н.И.Ашмарин, Л.В.Щерба сынды Ресей ғалымдары, А.Байтұрсынұлы, Е.Омаров, Н.Төрекұлов, Т.Шонанұлы, Б.Сүлейұлы тәрізді қазақ оқымыстылары бас қосқан, түркі халықтарының тілі мен жазуын жана белеске көтерген аса ірі тарихи оқиға болып саналады.

Съезде емле, жазу мәселелері бойынша Л.В.Щерба, Н.Ф.Яковлев, Жирков, Шараф, А.Байтұрсынұлы, Н.Төрекұлов, Е.Омаровтар баяндама жасап, бірнеше рет жарыссөзге шығады. Латын жазуына көшуді ең бірінші болып неге әзірбайжандар көтерді деген мәселеге Н.Ф.Яковлев мынадай уәж айтты: мұнда қалалық әзірбайжандар — 13% болса, халық сауаттылығы 1%, бұл татарлармен салы-

стырғанда 25% төмен сауаттылықты көрсетеді. Ал қалалық татарлар 4%-ақ еді. Сондай-ақ жазу дінмен терең байланыста, діні күшті халық жана жазуды алмайды деді ғалым (6, 216). Бұл Е.Д.Поливановтың жазуын реформалаған халық жана графикаға әуес келеді, оңай ауысады, ал жазуын жөндеп отырған тіл өзге графиканы құп көрмейді дегенімен де үндесіп жатыр.

Н.Ф.Яковлев пен Жирков араб жазуының күні осымен бітті, бұл енді жана тілдерді жаулап алу саясатынан әлсіреп отыр, сондықтан жана прогресс, техника үшін латын жазуы қолайлы дегенді дәріптесе, Л.В.Щерба әр халық өз тұрғысынан шешсін, оларға біз ақыл айта алмаймыз деп, бейтарап позиция ұстады. Ал араб жазуын жақтаушы Ғалымжан Шараф Н.Ф.Яковлев пен Жирков латын графикасын дәріптегенмен, түпкі ойы басқа, олар орыс алфавиті де латын жазуынан кем емес, деген мазмұндағы мақалаларын жариялап жүр дейді (6, 307).

Жалпы съезде шығып сөйлегендердің дені латын жазуының артықшылығы (қолдың ыңғайы, көздің көруі, техникалық жағы, бас әрібі), араб жазуының кемшілігі (реформаланған араб әліпбиінің түпнұсқадан ауытқуы, оннан солға қарай жазылуы, баспа қиындығы, әріптердің таңылмауы, бас әріптің жоқтығы) туралы көп сөз етеді, араб графикасын жақтағандарға (әсіресе, А.Байтұрсынұлына) психологиялық шабуыл жасайды (отырғандар күліп, даурығып, кекетіп, тындамауға тырысады), латын графикасын жақтағандарды қолпаштап, реплика тастап, ұзақ ду қол шапалақтап отырады. А.Байтұрсынұлы сонда да «если вы отстали своим алфавитом, то зачем же вы хотите нам это навязать?» (6, 288) деп, әр халықтың өз даму тарихы бар дегенге тірейді. Бұрын орыс графикасындағы халықтардың да латынға не үшін көшіп отырғаны түсініксіз дейді.

Съезде А.Байтұрсынұлынан басқа Ғ.Шараф, Алпаров араб графикасын жақтап бірнеше рет сөйлейді. Олар әзірбайжандар латын графикасын 47-56% -ын ғана пайдаланып отыр, ол латын жазуы емес, өзгерген латын жазуы, бұл жазудың ғұмыры қысқа түбі орыс графикасына қайта көшеміз деді (6.263). Дегенмен, дауыс беру нәтижесі 101 дауыс латын графикасына, 7 дауыс араб графикасына, 9 дауыс қалыс қала отырып латын жазуының пайдасына шешіліп еді.

Құрылтай қарарында латын әліпбиін түзуде мынадай принциптерді ұстану тапсырылды: орыс әріптерін алмау, кірме сөздерді үндесім заңына бағындыру (6.416), бірдей дыбыстарға әріп алмау, диакритикалық таңба алмау, созылық дауыссыздарды белгілемей, қосар әріп алмау, жінішке дауыстыға таңба алмау, морфологиялық принципті ярақ-ярақ, торпақ-топрақ деген сияқты сөздердің әдеби вариантын табу үшін пайдалану, дұрыс айту нормасын қалыптастыру, кірме сөздерді орыстар буын жазуы бойынша игерген еді, енді айтылуы бойынша игереді, бізде де айтылуы бойынша игеру, кірме сөздерді түпнұсқа тілдегі айтылуы бойынша алу (волкан вулкан емес,

маскерад), кірме сөздер үшін әріп алмау (мысалы, орыс тілінде ғ, к, ө, и болмағандықтан Heine – Гейне, Hugo – Гюго болып жазылады), вакансия – ваканс, пианино – пианин, фортепиано – фортепиан деп жазылу; кірме сөздерде о әрпі тұрса, [o] дыбысы етіп айту. Міне, сөйтіп, латын жазуына көшу басы ашық мәселе болғаннан кейін, әрі Баку құрылтайында латын жазуын қолдап барған Н.Төреқұлов бірінші болып әліпби жобасын жасайды. Ол Е.Д.Поливанов еңбегінде «Аслаг'а» деп аталған (7).

Н.Төреқұловтың әліпбиі мынадай: а <a>, е <e>, і <i>, <ı>, о <o>, <ə>, u <y>, <y>, p <p>, в , m <m>, f <f>, w <u>, t <t>, c <>, p <f>, d <d>, s <c>, z <z>, c <sh>, j <j>, n <n>, l <l>, r <r>, y <y>, k <k>, g <g>, q <q>, g <f>, x <x>, k <k>, n <n>, ə <ə>, '.

30 әріп бір дәйекше. әліпбиде <ф>, <х>, <к>, <к>, <ғ>, <к>, <г> фонемаларына жеке таңба берілген, <ə> фонемасын басқа жұп дауыстылардан бөлек арнайы әріппен белгілейді.

Х.Досмұхамедұлы латынды қолдамаса да қызмет бабының ыңғайымен саналы түрде латын әліпбиіне көшуді ұсынып, алғашқы латын әліпбиінің жобасын жасайды. Бірақ науқан түрінде емес, қазір қолданып отырған әліпбиді жетілдіріп, емлені қайта қарап, бірте-бірте өтуді айтқан еді дейді қазақ жазу түрлерін зерттеп жүрген ғалым А.Мектептегі: «қолданбасак та латын харіфтерін біз де тілімізге үйлестіріп көру керек» деді. «Тез арада, әсіресе әкімшілік әдіспен көшіру мәдениет ісі үшін залалды қәм саяси тұрғыдан да байыпты емес» (1).

Х.Досмұхамедұлы 14 әріпті сол қалпы алады да, апостроф (') мен дәйекшені ауыстырып А.Байтұрсынұлы әліпбиінен ауытқымайы: а, b, d, e, g, i, j, k, l, m, n, o, p, r, s, sh (ц), t, u, y, z, ', h, ch (щ), tsh (ч), f, k, g, n'. ғалымның әлібиінде <ч>, <ф>, <ц>, <щ> сияқты орыс тілі дыбыстарына таңба арналған, <к>, <г>, <н> фонемаларын к', g', n' деп белгілейді. Бірақ мұнда біраз қайшылық бар. Апостроф белгісі жіңішкелікті екі мәрте көрсететін болды ('k'ог – көр), сондай-ақ басқа функцияда да (n'<n>) жұмсалды. Шет сөздерге алынған таңба қосар болды және ол І түркологиялық құрылтай қаулысын сақтамады.

Жалпы латын жазуына көшу қазақ даласында бірауыздан қолдау тапқан жоқ. Процесс өте баяу, жай өрбіді. Сөйтіп жүргенде, 1928 жылы 18-23 желтоқсан аралығында қазанда жаңа түркі әліпбиінің бүкілодақтық орталық комитетінің ІІІ пленумы шақырылды. Оған Қазақстаннан Асфендияров, О.Жандосов, Нұрмаков, Т.Шонанұлы, Тоғжанов, Т.Рысқұловтар барады. Пленумда көтерілген мәселелер негізінен латын әліпбиіне көшу неге баяу, өзірбайжандар қолданып отырған әліпбиді өзгертіп, өзге түркі халықтарының әліпбиімен бірдейлестіру мәселесі, осы жазу алмасу дәуірін мұрағат ретінде сақтау, бас әріп мәселесі, емле принципі, фонетикалық пен морфологиялық принципті қатар ұстау деген сияқтыларға сайды. Н.Ф.Яковлев унификацияның графикалық, фонетикалық, орфографиялық – үш түрін көрсетті. Негізгі бірлестіру – фонетикалық болып табылады, ол әр таңбаның ортақ дыбыстық мағынасы бар болуы деген сөз деді. О.Жандосов Қазақстан латын жазуына көшуді кешеуілдетіп отырса да, бірлестіру жағынан Әзірбайжаннан алда тұр, бірлестіру негізіне бір жазуды алу деген дұрыс емес, өйткенде әр халық өз жазуының дұрыстығын

дәлелдейді. Толық унификация жасау мүмкін емес, сондықтан дауыссыздарды да бірлестіру керек деді автор (8,77) және Қазақстанда ескі арабшылдардың күні таяды дегенді былай білдірді: «было время, когда казахский крестьянин по поводу любого вопроса, имеющего большое общественное значение, спрашивал, что скажут Букейханов и Байтұрсынов. Это два толпа казахского прошлого, казахского национализма, смесь патриархальных пред-рассудков с буржуазно-националистическими представлениями» (8,192)

Сөйтіп, 1929 жылы қазақ жазуының араб әліпбиінен латын графикасына түпкілікті көшкенін хабарлайтын «Жаңа алфавит туралы қаулы» шығады. Мұндағы әліпбиде 29 әріп болды. Олардың таңбалары мен дыбыстық мәні мынадай: а <a>, ь <y>, о <o>, u <y>, е <e>, ə <ə>, і <i>, ө <ə>, у <y>, р <p>, т <t>, к <k>, қ <q>, s <c>, c <ш>, в , d <d>, g <г>, ? <ғ>, z <z>, c <ж>, к <к>, m <m>, n <n>, n <n>, v <y>, l <l>, r <r>, j <y>.

Ал 1929 жылы 2-4 маусым аралығында Қызылордада ғылыми орфографиялық конференция өтеді. Конференцияның бас баяндамашысы Т.Шонанұлы болады. Конференцияға Е.Омаров, Юдахин, Вундцетель, Байділдин, К.Кемеңгерұлы, Әлібаев, Байманов, Токтыбаев, Е.Д.Поливанов, Қ.Жұбанов қатынасып, қызу пікір-талас болады. Енді біз бұл конференция туралы әдебиеттерде, оқулықтарда мәлімет көп болмағандықтан отырыста көтерілген негізгі деген мәселелерге тезис ретінде шолу жасап өтеміз.

Бұл қалың жұртшылықтың объективті пікірін қалыптастыру үшін және бүгінгі қазақ жазуының іргетасы қандай ұстанымдар негізінде қаланды деген сауалға жауап беру үшін қажет.

Емле фонетикалық принципке құрылады. «Наш фонетический принцип – не принцип фонетической академической транскрипции. Мы понимаем под словом фонетическим принципом передачу без искажения смысла слова, звуков нашей речи». «Но и там, где мы применяем морфологический принцип, под этот принцип подводим фонетическое объяснение, ибо по нашим наблюдениям нет такого пункта в нашем правописании и не должно быть такого места в нашем языке, которой возможно было бы объяснить фонетически» (9) (Т.Шонанұлы).

- қазақ тілінде диалект болмағандықтан морфологиялық принциптің қажеті жоқ (Т.Шонанұлы, Юдахин, Е.Омарұлы);

- барлық түркі тілдерінде палаталды үндесім жетекші, сондықтан емлеге осы үндесім негіз болады (Т.Шонанұлы);

- ерін үндесімі бұдан 50-60 жыл бұрын күшті болса (В.В.Радлов) бүгінде құрып барады (Т.Шонанұлы, Әлібаев);

- ы, і езуліктері қосымша жалғанғанда түсіп қалса жазбау (Т.Шонанұлы);

- емледе ілгерінді ықпал белгіленеді (Т.Шонанұлы);

- п-б, к-ғ, к-г, п-у өзгерісін белгілеу (9,14); (Т.Шонанұлы)

- н-м, н-ң айналуы жазуда белгілемей (Т.Шонанұлы);

- ж, ш, й дыбыстарының жіңішкеруі (шәй,

жәй, тийін) тілде бар болса, оның емлесін айқындау (9,18) (Т.Шонанұлы);

- косымшаларды бірге жазу, ал жартылай косымша туралы: «чтобы дать возможность свободно развиваться языку, мы очевидно, должны принять во внимание эту стадию не слияния полупроставок с основной» (9,18);

- тіл тұтынушы санасында бөлек сөз болып табылмайтын күрделі сөздерді бірге жазу (9,20) (Т.Шонанұлы);

- еріндіктерді бірінші буыннан артық жазбау;

- ш, ж, й-дан кейін а/ә - а жазу, себебі косымша жуан (9,21) (Т.Шонанұлы);

- шет сөздерін қазақ тіліне бағындырып жазу, игеру тәсілдеріне қазан төңкерісіне дейін игерілген дыбыстық өзгерістерді алу (Т.Шонанұлы, К.Кеменгеров) (9,74), <ц>-<ш> етіп игеру, себебі шіркеу-церковь, шет сөздердегі <в>-ны дауысты аралығында <у>, сөз басында <б>, тұйық буында <п> етіп игеру, ер адам фамилиясының соңы <п>, әйел адамның фамилиясының соңын <уа> етіп игеру (Е.Омаров) (9, 125). «А это значит, что мы от иностранных слов берем основу, имеющую материальное значение, с подчинением всех морфологических и других наращений этой основы свойствам каз. языка» (Т.Шонанұлы) (9,23);

- түбірді фонетикалық, косымшаны морфологиялық принциппен жазуды тіл табиғаты қалайды, бірақ морфологиялық жазуды 15-20 жылдан кейін енгізу керек (Е.Омаров) (9,27);

- шет сөзін түпнұсқада жазып, өз тілімізде оқу (Е.Омаров);

- ерін үндесімі мүлде құрығаны ғылыми түрде дәлелденген жоқ, сондықтан ойласу керек (Юдахин);

- ж, ш, и жінішкеруі диалектке байланысты (Юдахин) (9, 37);

- өзге тіл фамилиясын түпнұсқада жазу (Юдахин);

- орыс тіліндегі г-ны ж-мен беру дұрыс емес (Юдахин);

- шет сөздерінің соңғы буынындағы еріндікті алдыңғы буынға шығару (висмут-вүспит) (Т.Шонанұлы);

- орыс тілінің айтылуын шет сөздерде сақтау (Юдахин);

- үнді қатаң іргелестігі болады: күрт, кент (Е.Омаров);

- құрлы, қой, қана сөздерін морфологиялық принциппен жазу (Е.Омаров) (9, 61), Кеменгеров) (9,72);

- қысан езуліктерді жазбау: млтқтң (Байділдин, Әлібаев) (9,82);

- шет сөздерді өзгертпей жазу, буынға игерілгендерді қалпына келтіріп жазу (Байділдин) (9, 69). Болыб-болып, келіб-келіп, саб-сап, қабақ.

- <к>-нің жінішкеруі, <к>-нын жуандауы (әкт, пыртақол) бар, бұл құбылысты белгілеу керек (Кеменгеров) (9, 72);

- ші, ші (барсайшы) түбірмен бірге жазу (Кеменгеров) (9, 72);

- өзге тіл фамилияларын да икемдеп жазу (Е.Омаров) (9, 76, 90);

- ерін үндестігін сақтау тиімсіз, бірақ шет сөздерді игергенде 2-буынға да жазу (Е.Омаров);

- бейүндес біріккен сөздерді дефиспен жазу (Әлібаев) (9, 80);

- қ әрпін әліпбиге алмау: қақарман сияқты сөздерді қаарман деп жазу (К.Кеменгеров, Токтыбаев);

- сөз басында г, ғ, ч, у, й әріптері жазылмау, кірме сөздерде не түсіріп жазу, не қатандатып беру (Омаров) (9, 80);

- шет сөздерді қазақ тілінің фонетикалық заңына сәйкес игеру, мысалы, космос-костыс, газ-ғаз, смола-спала (Е.Омаров);

- қысандарды түсірмеу (Поливанов) (9, 103);

- шет сөздердің емлесі жөнінде комиссия мүшелері екіге бөлінді, Е.Омаров пен Кеменгеров терминдерді игеріп жазу жағында тұрып алды;

- ғана, ғой, ма, көрі шылауларын фонетикалық принциппен жазу (Омаров) (9, 115);

- ескертуге мынадай өзгеріс енді: «Применяя фонетический и морфологические принципы казахском языке в правописание иностранных слов, нужно избегать искажения основы иностранных слов, имеющее материальное значение без особой на то надобности» (Шонанов) (9, 119);

- Е.Омаров мынадай пункттің енуін қалайды: «для выяснения харак. применения вышеизложенных принципов к орфографии иностранных слов ориентироваться на европейские слова, непосредственно воспринятые живым народным языком с русским, а потом на слова перешедшие с арабского и персидского». Бірақ комиссия мүшелерінің көбі алып тастауды қалайды;

- жағырапия сөзі араб тілінен келген, бұрын игерілген сөз, география, геология бұл заңға келмейді (Юдахин) (9, 121);

- шет сөздерді орыс тілі арқылы алмау (Омаров);

- европа-евгорь (еуропы) деп жазу;

- шет сөздері халық тілінде қалай игеріліп жатыр, соны зерттеу материал жинау (Юдахин).

Міне, конференцияда сөз болған мәселелер мен ұсынылған көзқарастардың ұзын-ырғасы осындай. Мұндағы шешілмеген таластың ең маңыздысы - шет сөздердің емлесі. Е.Омаров, К.Кеменгеров, Т.Шонанов бастаған топ терминдерді игеріп жазуды қабылдауға барынша күш жұмсады, тіпті Е.Омаров пен К.Кеменгеров комиссия мүшелігінен бас тартып кетіп қалды. Екінші топ (К.Жұбанов, Байділдин, Әлібаев) терминдерді орыс тілі емлесіне жақындатып жазуды жақтады. Сонымен, 1929 жылы 25 шілдеде бекітілген қазақтың орфографиясы мынадай болды.

Қабылданған графикасы мен орфографиясы болса да Қазақстанда латын жазуына біржола өту, жаппай меңгеру басқа түркі халықтарына қарағанда бәсең жүрді. Сондықтан жаңа алфавиттің бүкілодақтық орталық комитеттің IV пленумы Алматыда 1930 жылы 6 мамырда өтеді. Оған қазақтардан Асфендияров, Т.Шонанұлы, К.Жұбанов, Шәрібаев қатысты. Пленум мүшелері Қазақстан-

ның жана алфавитке деген мұндай көзқарасы бұдан әрі шыдауға келмейтіндей деді (8-11 жасқа дейінгі балалардың 20% мектепке тартылған). Ресей білімпаздарынан қатынаскан Н.Ф.Яковлев терминдерді бағындырып жазуда сақтыққа, онымен күресуге шақырды (10, 78). Пленумда бас әріп мәселесі (Асфендияров қазақ жазуы бас әріпті алмайды, алса қызметін азайтып алады, жалпы бас әріп ағылшын, француз емлесінде де бірыңғай принципке сүйенбейді деді, (10,180); графемалардың психотехникасы (Шор жазу психологиясы Германия, Америкада жаксы зерттелген, сонда қазіргі жазу жолынан шығып тұрған таңбаларды бас әріп, нүкте, үтірлерді жаксы көретіні анықталған дейді), фонетикалық унификация (Қ.Жұбанов әр пленумның мақсаты осы болса да, ешбір тіл басқа тілмен компромиске барғысы келмейді, әзірбайжандр q, k әріптерінің мағынасын өзгертіп жіберді десе, профессор Самойлович қазақ жазуы <ш>-ны с-мен берді, себебі, с — унификацияланған әліпбиде <ч>-ны береді деді; Қ.Жұбанов бір-біріне саяси, экономикалық, мәдени жақындығы бар тілдер бір унификация жасау керек, жаппай бірлестіру болмайтын іс деген) мәселесі сөз болды. Пленум қаулысы қазақстандағы сауаттылықты тағы 15% көбейту, 1930 жылдың қазанында жаңа әліпбиге көшуді түбегейлі аяқтау, қырғызстан, қазақстан, Дағыстан жазуы бас әріпті қабылдау керектігін бекітеді (10,259).

1933 жылдан бастап емлені өзгертуге ұсыныстар шығады. Бұған қатысты көпшіліктен пікір сұрағанда ең бірінші болып Қ.Жұбанов жасаған жоба келіп түседі.

Ғалымның ұсынған әліпбиінде 24 әріп, бір дәйекші болды.

Ғалым f, h, x кірме сөздерде ғана емес, Оңтүстік қазақстан халқының тілінде бар дыбыс, және бұл келешекте тілдің термин (1934) сөздермен баю мүмкіншілігін ескерсек, бұл әріптерден бас тарта алмаймыз және өзге түркі халықтарының әліпбиімен бірдейлестіру үшін бұл үш әріпті әліпбиге енгізу керек дейді (2, 510) де, 1936 жылы қ әрпі әліпбиде болғанмен қазақ сөздерінде ұшырап жарымайды, тек одағайларда кездеседі дейді (2,195). қазақ тілінде бір жуан дыбыстың өзі бір дыбысқа, жіңішке түрі бір дыбысқа татиды, бірақ жуан, жіңішке болатын дыбыс емес буын деп анықтайды (2,203). әліпби құрамынан ө, ә j (й) және с таңбаларын алып тастап, әліпби құрамында бос тұрған қ әрпін <ғ> фонемасына беруді, с әрпін z — әрпімен алмастыруды ұсынады (2,504). Ал j-ді i дауысты дыбысы әрпімен, v-ны u-мен беруге болады дейді (2,507). Сөздің жіңішкелігіне дәйекшеден басқа i, k, g әріптері де қарақшы (маркер) бола алатынын көрсетеді тағы ғалым (2,504). Сонда Қ.Жұбановтың әліпби құрамынан алып тастауға болады деген таңбалары мыналар болды: ө, ә, j, с, ғ, v. Және араб графикасының қалдығы ретінде уу, үу, ый, ій қосар таңбаларын сол графикада қалдырып, керісінше төте жазуындағы дәйекшені қазіргі әліпбиге әкелуге ұсынды (2,507). Сөз болып отырған қазақ латын графикасының кемшілігі деп, сызылған ө, күйрықты с, п, аударылған е (ә), созылған g (q), белі сызылған z таңбаларын атады. Қ.Жұбанов қазақ сингармо әліпби жасауға болатынын былай түсіндіреді: «Т.о. вместо прежних 13 букв по значению и 17 букв по числу знаков остаются 7 букв, 7 знаков» (521) деді. Сыз, сіз де-

генде ы, і әріптері өз дыбысталуының ғана жуандығы мен жіңішкелігін көрсету үшін тұрған жоқ, ол бүтін буынның жуан жіңішкелігін көрсетуге қойылған қарақшы (2,204). Жазуда буын сайын бір дыбыстың жуан жіңішкелігін айырып таңбалағанда, әр буынның дауысты дыбысының ғана жуан жіңішкелігін айырып таңбалаймыз (2, 205).

Әрқайсысына екі әріп өурелемей-ақ, буын, буынның ғана жуандығын я жіңішкелігін айыртқандай бірақ белгі қоятын болсақ, әрпіміздің санын бүгіндегімізден де азайтып 26-ға түсіруге болар еді (2, 205) деді.

Ал кірме сөздерді жазғанда орыс тіліндегі түбірін сақтап, қосымшаны қазақ тілде жалғауды, сондай-ақ кірме туынды сөздердің жұрнағын қазақыландыруға болатынын ескертті, мысалы, федератировать-федерациялау.

34 әріп 25 әріп, бір таңбаға дейін қысқарады. Дәйекшінің қызметін кірме сөздердегі жіңішкелік белгісінің орнына жазып, кеңейтуге болатынын айтады (2,522).

Ғалымның 1929 жылғы әліпби мен емле ережелеріне айтқан сыны қазақ жазуы тарихының бір этюдін құрағандықтан, автор еңбегіне сілтеме жасауды жөн көреміз. Мысалы, Қ.Жұбанов орфография ережелері термин сөздерді ғана емес, төл сөздердің де дұрыс жазылуына кедергі келтіріп келді (2,54). Әсіресе асра, ру, көбрек, қойны, аулы, шаруа сөздерінің бірде ы-мен, бірде ы-сыз жазылуына өзі жол береді (2,515). Сондай-ақ мына сөздердің бірнеше вариантта жазылуына мүмкіндік жасайды: ғана /ғәне/гәне, ішкім/ешкім, шіймай/шыймай/шызбай, кервіш/керпіш/кірпіш, бійбастак/бейбастак/бій бастак/бей бастак, жәнтік/жәндік, шынара/шінара/шіп-ара/ішін-ара/ішінара. Сол сияқты күрделі біріккен сөздерді жазуда әр түрлі болды дейді ғалым: жар-ғанат (жар қанат), қол-ғабыс (қол қабыс), жарымес — жәрмес, ійін ағаш — ійінәғаш, жаздығ күні/жазды күні/жаздыкүн/жазды күн, жазғы тұр/жазғытұрым/жазытұр/жазытұрым, баражатыр/баратыр/барат (2,515).

1929 жылы емледе тек кірме сөздердің жазылуында ала-құлалық бар, ал төл сөздердің емлесі мінсіз деген пікірлердің дұрыс еместігін осы мысалдардан көруге болады дейді ғалым. Емле ережесінің аз болуы емленің жақсылығын емес, кемшілігін көрсетіп тұр. Ал кірме сөздердің емлесі туралы қазақша жазушылар «шет тілдерден кіретін сөздердің емлесі қазақ тілінің фонетикасы мен морфологиясының осы күнгі заңдарынша болу керек деп, бір әуре болады. «Аса бір керек жерлерде ғана болмаса, жаңа сөздердің түбірін бұзбай жазу керек» деп екі әуре болады (2, 338) дейді.

Гөрі/кері шылауының гөрі вариантын кодификациялау керек. Өйткені ол үнемі ден, дан, тен деген тіркесте қолданылады (2,503) деді.

1935 жылы барма?, келгесн, барғансн деп бірге жазуды ұсынады да, енді бір мақаласында қосымша ма, ме- ні бірге, шылау ма, ме - ні бөлек жазуды ескертеді (2,177). Сондай-ақ да, де - нің қосымша болғанда сөз түбірімен бірге, шылау болғанда бөлек жазылатынын айырады. Ал мен, бен-ді шылау ма, қосымша ма айыру қиындығынан бөлек

жазуды жөн деп табады. Қос сөздердің бәрін де-фиспен тек аппак, көкпенбек сөздерін бірге, ал қолма-қол сияқты қосар сөздерді алдыңғы екі сы-нарын бірге жазуды ұсынады (2,177).

Әліпби мен емлені өзгертуге байланысты екінші ұсыныс С.Аманжолов тарапынан шықты. Автор 1933 жылы «Социалистік Қазақстан» газетіне жариялаған мақаласында жаңа әліпби комитетінің түркі тілдері дыбыстық еркшеліктерімен санаспай, әліпбиден о, ө, ү, з, ө әріптерін шығарып тастауды ұсынуы дұрыс емес, сондай-ақ <қ> к-мен <ғ>-г-мен беру қате дейді. q <ғ> таңбасын х әрпімен алмастыруға болады, ал қысандарды түсіріп жазып, ол жерде бір буын бар деп үйрету балаларға қиын болады деді. қосар (ый, үу) әріптерін бір әріппен беруді жақтайды. <ый>, <ій> дыбыс тіркесіне j таңбасын алып, ол қысқа й - ді де беретін болса деген ұсыныс айтады. Сонда saі (сай), jaqnі (яғни) болып жазылады. Ал <үу>, <үү> - v таңбасын лайық көреді. Сонда V-<у>, <үү>, <үү> беретін болады дейді (11).

Терминдерді орыс тілі арқылы игеру керек деп, 1929 жылы емлені жасаған Т.Шонанұлы, Е.Омаровтардың алашордашылдығын олардың шет сөздерді сол түпнұсқа тілінде алайық деген ниетінен көруге болады дейді. Сөйтіп, қазақ жа-зуының өзге бағытқа бет алуын, терминдерді орыс тілінің емлесіне ұқсатып жазуды бастаған С.Аман-жолов болды. Ғалымның мынадай сөзі бар: «Олар-дың ескі түрік тілін, қазақтың құнсыз сөзін көкке көтеріп, интернационалдық сөздерді сыртқа тебуімен күресу керек» (11). Әліппе мен емлеге катысты өзгеріс С.Жиенбаевтың тарапынан да ұсынылған. 1935 жылы 6 сәуірде (мәдениет қызметкерлерінің өлкелік съезі алдында) автор «Социалистік Қазақстанға» мынадай пікірін жари-ялайды. Қысаң езуліктерді тек тұйық буында жаз-бай, мысалы, сталин, склад, рғыз, қтын: рығыз, қытын деп оқылатын қауіп жоқ. Ал шет сөздеріне жазу керек, әйтпесе бұл қазақ тілін шет тіл заң-дылығына бағындыру болып саналады. Қазақ тілінің жалғамалы сипаты қосымша жалғағанда копармалы тілге айналып кетпейді, крғз (қырғыз) дегенде жазып, крғызы дегенде қайта өзгерту дұрыс емес дейді ғалым. Сондай-ақ автор дауысты-лардың тек жуан түрін алуды а, о, у дыбыстарын сөз ішіндегі і, й, е дыбыстары менгеретінін, ал бір буынды жінішке дауыстылы сөздерге дәйекше қоюды ұсынады. Ғалымның есептеуінше қазақ тілінде ө-мен-23, ө-мен-18, ү-мен 19 сөз ғана келеді (12). Сонымен, осы 1934-1938 жылдары аралығын-дағы графика мен емлеге енген өзгерістер дені ал-ғашында Н.Төрекұлов, Х.Досмұхамедұлы ұсынған, кейін Қ.Жұбанов жанғыртқан 33 әріпті 25 әріп 1 дәйекшеге ықшамдаған әліпбилері екені белгілі болса да, 1934 жылы жоғары комитетте бұл қол-дау тапқандай болса да аталған әліпби жобасы 1938 жылы қабылданбай қалған еді (13). Бірақ uv (үү) мен uv (үү) қосар әріп орнына бір ғана u жазыла-тын болды да, u (ү) әрпі u таңбасымен ауыстырыл-ды: uvagyt- uagyt, uvьq- uьq, uvəde- uəde, kelyv- kelu, quvus-quьs. Бұл әріптің емлесінде мынадай

ескерту болды: u деген сөзді бір әріппен (u), сон-дай-ақ түү (tyv), суv (сүү) сияқты сөздерді екі әріппен (tu, su) беру ыңғайсыз болды, әрі сөз ма-ғынасын айыруға қиындық тудырады (ту мен түү деген одағайды).

Сол сияқты ъj (ый), ij (ій) қосар дыбыстары-ның орнына бір ғана i таңбасы алынған соң, енді <i> фонемасы /j/ әрпімен таңбаланатын болды, мысалы: tjl (тіл), zjl (зіл). Бұл орфограмманың да тый, сый сөздерінде бұрынғы емле сақталатыны туралы ескерту болды (14,17).

1938 жылы «қазақ әліппесі мен орфограммасын біраз өзгерту туралы» қаулыдан соң әліпбиге f (ф), x (х), v (в) әріптері енді. <ү>-u, <у>-u, <в>-v, <ү>-u, <ф>-f, <ю>-iu, <я>-ia болып таңбаланатын бол-ды. Бірақ әліпбиде е, ц, ч, щ, ъ, ь, э, ю, я фонема-ларының таңбалары болмады (15, 149). Ал емлесінде мынадай ерекшелік болды: қысаң езуліктердің таңбалары ь, j мазмұнға ие болып тұрса жазылуы керек деген қағидаға бағынды. Бірақ мазмұнға ие болып тұрсын, тұрмасын жазы-латын кездері жиілеп, жазуда ала-құлалық орын алды: торьгаq, рьсад, tјrek, kilem, ьgas, ьгаі. Сон-дай-ақ түбірдің соңғы буынында ы, і дыбыстары естілетін сөздерге тәуелдік жалғауы қосылғанда қысаң езуліктер түсіп қалса, түбірде жазылмай-ды, ал түсірілмесе түбірде жазылуы керек делінді. Мысалы, көрк, себебі көркім; көрік себебі, көрігі (ұстанын) (14, 24).

Пайдаланылған әдебиет

1. Мектептегі А. қазақ жазуының қасиеті мен қасіреті // Қазақ елі, 1995.20.10.
2. Қ.Жұбанов. қазақ тілі жөніндегі зерттеулер, Алма-ты, 1966.
3. Новая казак-киргизская (Байтурсиновская) орфо-графия. Спорные вопросы Киргизской графики и орфо-графии. Проф. Е.Д.Поливанов. Санкт-Петербург, 1924.- 8с. (Оренбург).
4. Резолюция I тюркологического съезда о новом ла-тинированном алфавите // Культурное строительство в Казахстане (1918-1933), Алматы, 1965.- 564с.
5. Из резолюции общего собрания студентов-казах-станцев г. Москвы по докладу о латинизации казахского алфавита // Культурное строительство в Казахстане. А., 1965-564 с.).
6. I Всесоюзный тюркологический съезд 26/II-5/III-1926 Баку —426 с.
7. Поливанов Е.Д. Проекты латинизации турецких письменностей СССР. К тюркологическому съезду II-1926, Ташкент, 1926-16 с.
8. Стенографический отчет третьего пленума всесо-юзного центрального комитета нового тюркского алфави-та заседавшего в Казани, от 18-23/XII-1928. Казань, 1928-227с.
9. Стенографический отчет научно-орфографической комиссии 2-4/6-1929. Научно-метод.советом НКП и ЦКИ-КА
10. Стенографический отчет IV пленума ВЦКН алфа-вита пр. в Алматы, ВЦКНА, 1931, 261 с.
11. Аманжолұлы С. Жаңа әліппенің кейбір дыбыста-рын өзгерту, емле мен терминді дұрыстау туралы // Соц. Қаз. 23/VIII. 1933.
12. Жиенбайұлы С. Әліппе мен емленің кейбір мәселелері туралы// Социалистік Қазақстан, 6/IV, 1935.
13. Әліппе мен емледегі жаңалықтар жобасы// Социалистік Қазақстан, 14.06.1934.
14. Академик Н.Сауранбаевтың еңбектері, Алматы, 2000.-400 б. I том.